

Г. І. КРОХМАЛЬНА
(Львів, Україна)

ОСОБЛИВОСТІ ФІКСАЦІЇ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТЕРМІНІВ У ФАХОВОМУ СЛОВНИКУ

Розглянуто природу літературознавчих термінів в аспекті їх фіксації у фаховому словнику, здійснено спробу аналізу словникових статей таких термінів, прокоментовано відповідні приклади. З'ясовано ознаки, які суперечать природі терміна як такого.

Ключові слова: термін, терміносистема, літературознавча термінологія, де-термінологізація.

Сучасне “цифрове” суспільство диктує нові закони мислення й нові аспекти сприймання, які творять потребу вироблення нових підходів. Літературознавчий термін як термін специфічного виду мистецтва – художньої літератури, має певні особливості функціонування в науковому тексті, зумовлені одним із малодосліджених із термінознавчого погляду чинників впливу – світу художньої образної мови. Актуальність цього дослідження – у спробі проаналізувати літературознавчий термін крізь призму його функціональної природи, впливу на цю природу контексту його вживання.

Літературознавча термінологія періодично потрапляє в поле зору термінознавців. Ідеться про вивчення окремих художніх текстів, творчої спадщини письменників, літературознавчих текстів (І. Г. Галенко, Л. П. Гнатюк, І. О. Бабій, Є. С. Регушевський, С. П. Пінчук, В. В. Деркач, В. Л. Карпова, В. Ю. Сікорська, Г. П. Городиловська, Д. П. Кирик, О. С. Масликова, О. О. Бистрова, А. А. Найрулін та ін.). Особливої уваги потребує літературознавчий термін в аспекті вивчення його функціональних особливостей у науковому тексті, що, власне, і є метою цієї статті. Завдання дослідження – з'ясувати природу зв'язків термінів різних терміносистем в аспекті естетичного аналізу; окреслити особливості лексикографічної фіксації літературознавчого терміна.

Літературознавство акумулює особливості різних галузей гуманітаристики – мовознавства, філософії, мистецтвознавства, музикознавства, релігієзнавства, культурології. Терміносистеми кожної з цих галузей не є абсолютно замкнутими. Сучасні дослідження підтверджують можливе варіювання таких функціональних зв'язків на лінгвоконцептологічному рівні: “Однією із суттєвих ознак літературно-художніх (як і будь-яких) концептів є їхня “калейдоскопічність”, поліструктурність та поліморфність як властивість інтегрувати найрізноманітніші форми знання за принципом домінування одних ментальних утворень на тлі інших. Це означає, що, коли ми говоримо, скажімо, про концепти-символи в літературно-художній картині світу, ми не заперечуємо існування в цих структурах і іншої когнітивної інформації” [3, с.

281]. Можна припустити, що наслідком процесу взаємодії літературознавства і інших галузей науки є взаємообмін, запозичення, спільне слововживання термінів. Відповідно, терміни набувають ознак міждисциплінарності. Таким чином, терміни мовознавства, філософії, мистецтвознавства, музикознавства, релігієзнавства, культурології і т. ін. водночас мають здатність до інтеграції у межах літературознавчої терміносистеми. Вчені, аналізуючи особливості функціонування термінів у контексті художнього твору, вказують на певну особливу здатність термінологічної лексики, яка є “ознакою переважно наукового стилю, проникає також і в художній, втрачаючи свої специфічні ознаки та набуваючи додаткових. У новому стильовому контексті термін, позбавлений емоційних конотацій, може розвивати емоційно-експресивні й естетичні відтінки” [9, с. 378].

На процес творення літературознавчої терміносистеми впливає образне мислення, яке рідко можна однозначно інтерпретувати.

Літературознавчий термін потребує особливої уваги науковців, оскільки перебуває в оточенні поетичної мови, яка продукує різні образи. Уживання терміна в конкретному науковому тексті нейтралізує багатозначність.

А. О. Ткаченко наголошує на потребі “кваліфікованого аналізу художніх текстів, проникливого розуміння тонкощів літературного процесу різних епох і сучасності, вільного оперування фаховими категоріями, поняттями, термінами” [7, с. 7]. За спостереженням літературознавця, “категорійний апарат літературної науки складався тисячоліттями, під дією найрізноманітніших чинників – од питомих до запозичених з інших сфер і навіть привнесених модою. Та водночас віками кристалізувалася й відносно викінчена система понять і дефініцій, зафіксована, зокрема, у термінологічних словниках та інших фахових виданнях” [7, с. 7]. Дослідник, спостерігаючи з позицій літературознавця за літературознавчою терміносистемою в цілому, відзначає внутрішні та зовнішні впливи на неї, особливості функціонування, видозміни й розвитку [7, с. 7].

О. С. Чирков звернув увагу на те, що терміносистеми в літературознавчому загалі не функціонують ізольовано одна від однієї, а взаємодіють, впливають одна на одну, утворюючи при цьому єдину макротерміносистему, яка, як і космос, має тенденцію до безмежного розширення. Така макротерміносистема є невичерпною, оскільки її необмеженість і невичерпність обумовлені нескінченністю розвитку самого мистецтва слова. І кожен нове явище, що з’являється і ще з’явиться в літературі, буде неминуче породжувати нову терміносистему, збагачуючи тим самим термінологічний загал [8, с. 142].

Можна припустити, що термінна одиниця зазнає впливу явища детермінологізації внаслідок втрати зв’язків з терміносистемою, або у зв’язку із впливом іншої, невластивої терміносистеми у певному контексті. О. І. Гусєва відзначила, що детермінологізація – це якісна зміна характеру знання, зокрема пов’язана зі зміною предмета номінації [1, с. 108–109].

Дослідники вказують на певну функціональну “подвійність” літературознавчого терміна. Одне із таких додаткових значень називає І. О. Дегтярьова і зазначає, що тексти словникових статей і безпосередньо фраг-

менти текстів, в яких зафіксовано слововживання таких літературознавчих термінів, виконують дві основні функції – інформаційну та естетично-емоційного впливу на читача. Така функціональна подвійність відрізняє терміни літературознавчої терміносистеми від терміносистем інших наук, де функція емоційного впливу не виражена або виражена слабо [2].

Природу такого явища поєднання значень літературознавчого терміна пояснює В. Л. Карпова часто нерозривною єдністю змісту образу і його формальних ознак: “У художній літературі засоби мовного вираження виступають одночасно і як засоби художнього зображення. Слово виступає тут не як зовнішній нейтральний знак думки, а в нерозривній єдності із художнім образом” [4, с. 13–14].

Г. С. Онуфрієнко зазначає цінність погляду І. Я. Франка і його характеристики терміносистеми як важливого елемента науки, його увагу до формулювання основних критеріїв термінотворення: “зручність і придатність терміна до активного функціонування, асоціативність з “головною течією аргументації”, адекватність терміна сутності означуваного ним поняття. Об’єктивна вмотивованість і доцільність мають бути провідними критеріями творення” [6, с. 539].

Вільна природа художнього слова і норми термінотворення зазнають взаємовпливу. Зокрема, І. М. Кочан висловлює думку про те, що різкої межі між словом і терміном немає. Терміни і слова можуть збігатися у поняттєвому плані, але відрізнятимуться так званим тлом. Це пов’язано з входженням того самого слова до різних смислових парадигматичних систем, наприклад, до наукової та побутової (соціальної). У першому випадку воно відображає систему понять науки, а в другому – систему соціальних стосунків [5, с. 702]. Процеси взаємовпливу відбуваються за різних контекстних обставин і за умови наближення до різних терміносистем, цим пояснюємо різноманітність такого явища.

Лексикографічна фіксація літературознавчого терміна дає підстави для певних висновків. Так, автори “Літературознавчого словника-довідника” (ЛСД) для окремих терміноодиниць констатують:

- термінологічність лише у сполучуваності з іншими термінами, напр.: “Термінологічного статусу *А*. [абсурд – *Г. К.*] набуває у словосполученнях “література абсурду”, “театр абсурду” [курсив – *Г. К.*], які використовуються для умовної назви художніх творів (романів, п’єс), що змальовують життя у вигляді начебто хаотичного нагромадження випадковостей, безглуздих, на перший погляд, ситуацій” (ЛСД, с. 7);

- “неточність”, напр.: *академізм* “не має точного термінологічного статусу” (ЛСД, с. 17) або “термін” *М*. “[модернізм – *Г. К.*] не дістав адекватного, якомога точнішого визначення. Категорійна недосконалість літературознавства (мистецтвознавства) неминуче призводить до поняттєвої дифузії, коли *М*. ототожнюється з певною стильовою течією, що є частковим проявом цілого явища, або ж переплутується (аберується) з декадансом, з яким він мав спільне джерело – “філософію життя”, але не був схильним до гіпертрофування “присмеркової доби” та естетизації потворного” (ЛСД, с. 458);

- відсутність термінознавчого статусу, напр.: “В літературознавстві А. [академізм – Г. К.] не має власне термінологічного статусу, але використовується для виділення загальноприйнятих або вживаних як самоочевидні в певній системі понять, положень, тверджень” (ЛСД, с. 21);
- передумови появи, напр.: “В Україні ще до появи терміна “Л. м.” [Літературний маніфест – Г. К.] його функції виконували такі твори, як “Супліка до пана іздателя” Г. Квітки-Основ’яненка (1834), “Про нашу словесність. Переднє слово до громади” П. Куліша (1859)” (ЛСД, с. 411);
- сферу, з якої запозичено, напр.: “Термін [пафос – Г. К.] перенесено у поетику із риторики” (ЛСД, с. 527); “Прозаїзм – слово або зворот побутового мовлення, науковий чи технічний термін, який у художньому контексті видається неорганічним” (ЛСД, с. 562);
- зміни значення, напр.: “Пііт, або Пііта (грец. *poietes* – поет), – так в Україні називали поета до початку ХІХ ст., згодом цей термін набув або жартівливого, або іронічного змісту для означування нездорових явищ у поезії, пов’язаних із графоманством та епігонством, поверховим версифікаторством” (ЛСД, с. 534); “термін літературознавства [поетика – Г. К.], який постійно зазнавав внутрішньої змістової переакцентації у зв’язку із еволюцією художньої літератури” (ЛСД, с. 542);
- продукування словотвірних похідних, напр.: “Термін [повістка – Г. К.] поширився у другій половині ХІХ ст. <...> А оповідання “Серце не навчити” Ю. Федькович називає повісточкою, запровадивши зменшену форму терміна” (ЛСД, с. 538–539);
- багатозначність, напр.: “Термін [поезія – Г. К.] вживається у багатьох значеннях” (ЛСД, с. 540); “термін [ритміка – Г. К.] у віршознавстві вживається у двох значеннях” (ЛСД, с. 585);
- синонімість, напр.: “Спочатку ці терміни [семіотика і семіологія – Г. К.] означали різні поняття. Термін “С.” вживався щодо знакових систем формально-логічного та логіко-математичного характеру, а термін “С.” – щодо природної мови та мистецьких “мов”. Нині вони використовуються здебільшого як синоніми” (ЛСД, с. 616);
- авторство, час та обставини появи, впровадження, напр.: “Термін [слово-привид – Г. К.] запровадив І. Качуровський” (ЛСД, с. 633); “Термін “С.” [станси – Г. К.] увійшов у західноєвропейську поезію на межі ХVІІІ–ХІХ ст.” (ЛСД, с. 639); “Термін “С.” [сюжет – Г. К.] застосували у ХVІІ ст. класицисти П. Корнель і Н. Буало, відштовхуючись від Арістотеля, який називав С. пригоди міфічних героїв, що їх запозичували драматурги пізніших часів; він розрізняв фабулу (міфос) і її живе “словесне вираження”. <...> У ХVІ – на початку ХІХ ст. термін “С.” вживали стосовно малярства у значенні “тема”, а в середині ХІХ ст. ним позначали систему подій у художньому творі” (ЛСД, с. 651); “Термін “Ф.” [фабула – Г. К.] ввів Арістотель” (ЛСД, с. 689);
- дають власне визначення, напр.: “Термін (лат. *terminus* – кордон, межа, кінець) – слово чи словосполучення, яке точно позначає спеціальне поняття і його співвідношення з ін. поняттями певної галузі (наприклад, у літературознавстві – метафора, метонімія, троп; інверсія, анафора, фігу-

ра). Т. повинен бути стилістично нейтральним, однозначним (тема, ямб, рима). Однак трапляється, що Т. надають різного значення: так, текстом називають і письмово оформлене зв'язне висловлювання (художній твір), і будь-який, в т. ч. й усний, продукт мовленнєвої діяльності, і добірку підпорядкованого навчальним цілям мовного матеріалу (текст вправи, текст диктанту), і вербальні коментарі до малюнків, креслень, фотографій. Така неоднозначність Т. утруднює процес комунікації. Однозначному сприйманню позначених Т. понять може перешкоджати наявність у них синонімів (верлібр – вільний вірш, епіграф – мотто), варіантів (перифраз – перифраза – парафраз – парафраза), омонімів серед нетермінологічних слів (закінчення, основа, роман) або серед Т. різних галузей знання (гіпербола – у літературознавстві і математиці). Значення Т. у процесі його функціонування може змінюватись” (ЛСД, с. 668).

Зазначені особливості літературознавчого терміна, засвідчені у визначеннях термінів “Літературознавчого словника-довідника”, дають підстави краще з'ясувати їхню природу. Словникові статті досліджуваного лексикографічного джерела розкривають відносну точність визначень літературознавчих термінів, а отже, розмитість відповідних понять, контекстне слововживання, неоднозначність (багатозначність), синонімічність, неусталеність дефініції поняття тощо. Ці ознаки літературознавчого терміна суперечать вимогам до технічного терміна. Очевидно, на творення літературознавчих термінів має безпосередній вплив власне художня література як вид мистецтва та асоціативно-образне мислення їх авторів. Одне із завдань майбутніх досліджень – здійснити системний аналіз закономірностей впливу естетики художнього слова на функціональні особливості наукового терміна.

1. Гусева Е. И. Критерии терминологичности и корреляция “термин – слово общего языка” / Е. И. Гусева // Вісник Маріупольського державного гуманітарного університету. Сер.: Філологія. – 2008. – Вип. 1. – С. 103–114.
2. Дегтярева И. А. Исследование современного содержания и развития терминов литературоведения (на материале английской и русской литературоведческой терминологии) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 “Теория языка” / И. А. Дегтярева. – М., 2002. – 22 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/issledovanie-sovremennogo-soderzhaniya-i-razvitiya-terminov-literaturovedeniya-na-materiale->.
3. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології) / В. Л. Іващенко. – К. : Видав. Дім Дмитра Бураго, 2006. – 328 с.
4. Карпова В. Л. Термін і художнє слово: термінологічна лексика в мові сучасної української поезії / В. Л. Карпова. – К. : Наукова думка, 1967. – 129 с.
5. Кочан І. М. Термінологічні проблеми у працях Івана Франка / І. М. Кочан // Іван Франко – письменник, мислитель, громадянин : матеріали міжнар. наук. конф. – Львів : “Світ”, 1998. – С. 701–703.
6. Онуфрієнко Г. С. Термінознавча концепція І. Франка в сучасному вимірі / Г. С. Онуфрієнко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2007. – Вип. XXI. – С. 538–539.
7. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства / А. Ткаченко. – К. : ВПЦ “Київський університет”, 2003. – 448 с.

8. *Чирков О. С.* Терміносистема як теоретико-літературна проблема / О. С. Чирков // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2005. – № 22. – С. 140–143.
9. *Чрділелі Т.* Особливості функціонування термінів у контексті художнього твору / Т. Чрділелі, А. Мельникова // Теоретична і дидактична філологія. – 2013. – Вип. 16. – С. 371–379. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Tidf_2013_16_43.pdf.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ЛСД – Літературознавчий словник-довідник / [ред. Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів, В. І. Теремок]. – К. : ВЦ “Академія”, 2007. – 752 с.

H. I. Krokmalna

FEATURES OF FUNCTIONING OF A LITERARY TERM IN A SCIENTIFIC TEXT

Nature of study of literature terms is considered in the aspect of their fixing in a professional dictionary, the attempt of analysis of vocabulary entries of such terms is carried out and commented on corresponding examples. Signs that conflict with nature of term as such are found out.

Key words: term, terminological system, literary terminology, determinologization.